

ГНОСЕОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ

Розглянуто погляди західних і вітчизняних вчених щодо сутності державних фінансів та охарактеризовано основні моделі державних фінансів залежно від рівня централізації валового внутрішнього продукту у бюджеті, форми державного правління і форми державного устрою. Відзначено основні чинники, що визначають модель фінансових відносин.

У пошуках підходів до вирішення гострих економічних і соціальних проблем перед вітчизняною фінансовою наукою постають актуальні питання щодо оздоровлення фінансової системи країни, наповнення державного бюджету, зміцнення національної валюти. Увага до сфери державних фінансів підсилюється ще й необхідністю глибокої перебудови суспільної свідомості, пов'язаної із становленням ринкового господарювання, формуванням громадянського суспільства, створенням правової держави, розвитком демократії.

Сучасна світова фінансова думка розглядає державні фінанси з гносеологічних позицій, аналізуючи їх з точки зору реального змісту, сутнісних характеристик і відображення розвитку соціально-економічних процесів. Теоретичні положення і моделі, які розробляються економістами західних країн, є реальною прагматичною основою їх фінансової політики, фінансового законодавства і менеджменту. Прагматичний підхід знаходить своє відображення у розробленні загальної фінансової доктрини, стабілізаційних програм зміцнення державних фінансів, формуванні тактики і стратегії фінансової політики в майбутньому. Для наукового методу західних учених-фінансистів характерним є зближення і поєднання теоретичного й емпіричного знання. Державні фінанси при цьому постають як єдність фактологічної дійсності та її науково-теоретичної репродукції, як застосування теоретичних критеріїв і постулатів у реальному фінансовому житті.

Дослідження різноманітних аспектів функціонування державних фінансів в різні часи здійснювали такі видатні вчені зі світовим іменем як Г. Адамс, Е. Аткинсон, Дж. Б'юкенен, П.М. Годме, Р. Масгрейв, П. Самуельсон, Дж. Стігліц, К. Шоуп та інші. Серед українських дослідників, які систематизували теоретичні підходи вищезгаданих науковців через призму вітчизняних реалій, необхідно виділити В. Андрущенко, О. Василика, О. Кириленко, В. Суторміну, В. Федосова, С. Юрія.

При висвітленні питань концептуалізації державних фінансів доцільно звернутися до ідей і теорій західної фінансової науки, тому що саме в країнах Заходу розробка проблем державних фінансів давно сягнула високого рівня наукової культури. В цих країнах через фіскально-бюджетні механізми надходять, централізуються й

використовуються кошти, еквівалентні від третини до половини вартості валового національного продукту. При цьому варто зазначити, що в центрі дослідження зарубіжних вчених знаходяться не лише власне державні фінанси як сукупність завжди лімітованих грошових коштів, які перебувають у розпорядженні державних властей, але й ідеї, концепції, теорії, моделі, оцінки, етичні критерії та рішення стосовно фактів і явищ державних фінансів [1, 5].

Світова фінансова думка, з'ясовуючи неоднорідну природу державних фінансів та інтерпретуючи оптимальні масштаби державної діяльності, обґрунтовує потрібну міру втручання чи невтручання держави в соціально-економічні процеси. Лауреат Нобелівської премії Дж. Б'юкенен свого часу так ставив питання: чи не стала держава надто великою, надто владною, надто неповороткою, щоб ефективно виконувати свої функції? Дж. Б'юкенен стверджував, що держава здатна творити суспільне благо, але при певних умовах, масштабах і характері діяльності вона стає джерелом антиблага, породжуючи шкідливі зовнішні ефекти (корупцію, бюрократизм, неефективність, марнотратство тощо). Зважаючи на вищесказане, доцільно згадати основні течії, які мали місце в еволюційному розвитку світової фінансової науки і так чи інакше обґрунтовували масштаби втручання держави в соціально-економічне життя суспільства.

Зокрема, представники економічного лібералізму проповідували мінімальне втручання держави в економічне життя. Історія фінансової науки знає вчення, котре, заперечуючи доцільність діяльності держави, особливо з втручання в економічну сферу, доходило до своєрідної антидержавної мізантропії. Йдеться про доктрину лесеферизму під гаслом "Laissez faire, laissez passer!" (франц.: "Не заважайте, дайте діяти!"). Відповідно до лесеферизму, державі необхідно бути дешевою, виконувати мінімальні функції, що вже саме по собі і є благом для суспільства. Залишившись у минулому, ідея лесеферизму не в усьому витримала випробування часом та вимогами соціального прогресу. Будучи респектабельним ідеалом для деяких теоретиків, лесеферизм не знайшов підтримки у багатьох політиків, оскільки не подобався їхнім виборцям.

Етатизм (etat – франц.: "держава") є протилежністю до лібералізму. Представники етатизму проповідують максимальне втручання держави в соціально-економічні процеси суспільства. До різновидностей етатизму зараховують дирижізм, патерналізм, патронаж.

Дирижізм (dirigisme) як термін і цілеспрямована політика втручання держави в соціально-економічне життя суспільства виник у Франції в 30-ті роки ХХ століття. Дирижізм передбачає регламентацію економічних і соціальних процесів, що складається з комбінації фіскально-бюджетних і грошово-кредитних заходів, а також регулювання цін, інвестицій, соціальних виплат, зовнішньої торгівлі при збереженні основ ринкової економіки.

Під патерналізмом у його фінансовому аспекті розуміється адресна державна підтримка окремих соціальних груп населення. Прихильники патерналізму виступають за максимальне державне регулювання соціальної сфери.

Патронаж (patronage) передбачає бюджетне субсидування, фіскальні та інші способи створення пільгових умов для функціонування певних секторів економіки (дрібного бізнесу, деяких галузей промисловості, сільського господарства тощо).

Варто зазначити, що критики етатизму досить часто звинувачують державні органи в неефективності та рутинерстві. Лідер школи монетаристів М. Фрідмен, окрім недоцільності виконання державою економічних функцій, вбачає в концентрації влади в руках політиків загрозу свободі та стабільності суспільства, називає урядові структури джерелом соціальних напруг і корупції, вважає державну діяльність протилежністю справжньому капіталізму. Проте далеко не всі західні вчені поділяють іронію М. Фрідмена. Більшість з них схиляються до думки, що обидві могутні суспільні сили — і ринок, і держава — обмежені в своїх можливостях і передбачають поєднання своєї ролі.

Велика Хартія вольностей, Білль про права, гасла Великої французької революції – ці та інші досягнення й звершення західної цивілізації справили незгладимий вплив на теорію і практику державних фінансів. З огляду на свою специфіку, одночасно враховуючи функціонування держави, сферу економіки, політики і права, життєдіяльності суспільства, фінансове знання в його методологічному аспекті опирається на наукові положення філософії, політичної економії, соціології, на принципи державного і конституційного права. Саме тому у багатьох наукових трактуваннях наука державних фінансів постає як комплексне вчення, синтезоване з економічних, політичних і соціальних елементів. З цього приводу Р. Масгрейв, один із корифеїв сучасної західної фінансової думки, справедливо зазначив: "Справді, було б важко розшукати ще одну наукову дисципліну, такою мірою придатну для взаємодії економічного аналізу, соціальної філософії, політичної думки... як державні фінанси"[2, 1].

Наприкінці XIX століття відомий американський учений Г. Адамс запропонував таке визначення державних фінансів: "Ця наука має справу з державними доходами і видатками, досліджує ті різноманітні зв'язки, що з необхідністю супроводжують ці доходи і видатки, аналізує потреби держави та способи їх забезпечення" [3, 1]. Колишній президент Міжнародного інституту державних фінансів, професор Колумбійського університету К. Шоуп значно конкретизує це визначення, описуючи "функціонування державних фінансів з боку грошових асигнувань, соціальних виплат і методів фінансування цих потреб за допомогою податків, позик, іноземної допомоги та емісії грошей" [4, 3]. А французький вчений-фінансист П.М. Годме вказує на те, що "Державні фінанси – це суспільне багатство у формі грошей і кредиту, яке знаходиться в розпорядженні органів держави" [5, 37]. Тобто, зарубіжні вчені, у більшості випадків, розглядають державні фінанси суто із фіскальних позицій виконання державою своїх функцій.

Вітчизняна фінансова наука продовжує традиційно базуватися на єдиному комплексному підході до трактування суті державних фінансів. З огляду на це, українські вчені в основному визначають державні фінанси як сукупність економічних відносин, пов'язаних з первинним та вторинним розподілом валового внутрішнього продукту з метою утворення централізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання державою властивих їй функцій.

Участь держави у розподілі валового внутрішнього продукту залежить безпосередньо від моделі фінансових відносин, що має місце у суспільстві.

З огляду на те, що чисельність країн світу в сучасних умовах наближається до двохсот, виникає потреба в обґрунтуванні підходів до запозичення та використання

в Україні зарубіжного досвіду організації державних фінансів. Існує кілька підходів, які відрізняються засадами поділу фінансових моделей, що використовуються у зарубіжній практиці, на групи, прийнятні для запозичення.

Так, з позицій усунування (централізації) валового внутрішнього продукту у бюджеті розрізняють три моделі державних фінансів – американську, західноєвропейську, скандинавську.

Американська модель, яка ґрунтується на максимальному рівні самозабезпечення і самофінансування, характеризується незначним рівнем бюджетної централізації ВВП (25–30%) і забезпечує максимальне фінансове стимулювання. З одного боку, вона дає можливість заробляти, а з іншого – вимагає цього. Кожен член суспільства, кожне підприємство повинні сподіватися лише на власні сили. Американська модель мінімально підтримує представників „соціального дна” суспільства, і при такій фінансовій системі прожити пристойно без власних доходів неможливо. Це досить жорстка модель, однак, водночас, і досить високоефективна. Вона ґрунтується, фактично, на примусовій фінансовій стимуляції членів суспільства.

Протилежністю американській є скандинавська модель державних фінансів, яка характеризується розгалуженою державною соціальною сферою, що потребує відповідного рівня централізації ВВП у бюджеті (45–60%). Така модель забезпечує належний рівень державних соціальних послуг для всього населення, хоча, водночас, для можливості вибору та для конкуренції існує і приватний сектор. Скандинавська модель характеризується як високим рівнем доходів населення, так і високим рівнем їх оподаткування. Вона створює клімат упевненості і соціальної врівноваженості, оскільки не є такою жорсткою, як американська. Але скандинавська модель державних фінансів можлива лише за високого рівня доходів громадян (після сплати високих податків у громадян повинно залишатись достатньо коштів для індивідуального споживання) та належної культури і свідомості народу, відповідного ставлення до праці, поваги до державного сектора. Якщо таких передумов немає, то модель, заснована на подібному рівні централізації і відповідній побудові соціальної сфери, не може бути ефективною і призведе до розвалу економіки, як це сталося на теренах колишнього СРСР.

Західноєвропейська модель державних фінансів характеризується поміркованим рівнем централізації ВВП у бюджеті (30–45%). Такою ж поміркованою вона є й у сферах оподаткування та надання державою соціальних послуг, передусім у сфері освіти. Загальна середня та вища освіти в умовах західноєвропейської моделі є досить доступними. Це забезпечується відповідною державною політикою, яка має об'єктивні передумови, адже у сучасному світі тільки освічена нація має широкі перспективи економічного та соціального розвитку. Однак, звичайно, така модель є можливою в умовах багатой країни, яка має необхідні фінансові ресурси. Тобто, відзначаючи певні переваги західноєвропейської моделі, необхідно пам'ятати також і про реальні можливості країни.

Детальніший підхід до класифікації моделей державних фінансів передбачає поділ фінансових систем залежновід форм держав, що історично склалися у певних країнах. Форму держави характеризують загальні ознаки, зумовлені інституційними

(форма державного правління) і територіальними (форма державного устрою) особливостями організації державної влади у певній країні.

Складовою форми держави, що стосується моделей фінансових систем, є, насамперед, форма державного правління, тобто спосіб організації розподіленої державної влади, зумовлений характером взаємовідносин її найвищих інститутів. Вчені виділяють сім основних форм державного правління, які мають місце у світовій практиці [6, с.7]:

1) президентська республіка (Аргентина, Бразилія, Мексика, Сполучені Штати Америки);

2) парламентарні: а) монархії (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія); б) республіки (Австралія, Албанія, Греція, Ізраїль, Індія, Італія, Німеччина, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Чехія);

3) директоріальна республіка (Швейцарія);

4) змішані республіканські (парламентарно-президентські або президентсько-парламентарні) форми правління (Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Македонія, Польща, Румунія, Словенія, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія);

5) монархії: а) абсолютні (Оман, Саудівська Аравія); б) дуалістичні (Бахрейн, Йорданія, Кувейт, Марокко);

6) монархії: а) абсолютні (Оман, Саудівська Аравія); б) дуалістичні (Бахрейн, Йорданія, Кувейт, Марокко);

7) теократична (ісламська) республіка (Іран).

Оскільки Україна, як і решта країн, що утворилися на терені колишнього СРСР, тяжіє переважно до змішаних республік, то найприйнятнішим для запозичення стає досвід організації державних фінансів у країнах, що мають четверту форму державного правління.

Іншою важливою складовою форми держави, котра безпосередньо впливає на моделі фінансових систем, є форма державного устрою, тобто спосіб організації державної влади, що визначається характером взаємовідносин держави як цілого та її складових частин. У сучасній зарубіжній практиці існують дві форми державного устрою – федеративна й унітарна.

Нині в світі налічується приблизно 20 федеративних держав. Їхній поділ на суб'єкти федерацій – штати (Австрія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, Сполучені Штати Америки), провінції (Аргентина, Канада, Пакистан), землі (Австрія, Німеччина), республіки (Росія), кантони (Швейцарія) – є вкрай важливим із позицій організації державних фінансів у цих країнах.

Що стосується унітарних держав, на засадах яких існує більшість сучасних країн світу, то їхні території єдині. Складові частини таких держав найчастіше мають статус адміністративно-територіальних одиниць, які відіграють роль ланок системи державних фінансів відповідних країн.

Результати порівняльного аналізу моделей державних фінансів у зарубіжних країнах свідчать, що під впливом ускладнення суспільно-господарських процесів відбувається істотна трансформація структури їх фінансових систем. У сучасних умовах ці моделі охоплюють такі ключові ланки як державний бюджет, місцеві фінанси, фінанси державних підприємств, спеціальні урядові фонди тощо. Функціонування кожної з названих ланок спрямовується на втілення фінансової політики держави, пристосування до нових економічних та політичних реалій.

Насамкінець варто зазначити, що вибір моделі фінансових відносин і побудови бюджету держави залежить від багатьох чинників. Головним є критерій впливу на суспільство, на стимули до праці та до ефективного господарювання. Різноманітність моделей визначається конкретними історичними традиціями, природними умовами, багатством країни, завданнями, що стоять у соціальній та економічній сферах, а також психологією тієї чи іншої нації. Врешті-решт, кожен народ обирає ту економічну систему, ту фінансову модель, яка йому найбільше підходить і, водночас, дає відповідні результати.

Література

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. – Львів: Каменяр, 2000. – 303 с.
2. Musgrave R.A. *Public Finance, now and then* // *Finanzarchiv*. – Tubingen, 1983. – Bd.1, H.1. – 14 p.
3. Adams H.C. *The Science of Finance : An Investigation of Public Expenditures and Public Revenues*. – New York : D. Applton and Company, 1899. – 143 p.
4. Shoup C.S. *Public Finance*. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. – 172 p.
5. Годме П. М. *Финансовое право*/ Пер. с франц.- М.: Прогресс, 1980. – 382 с.
6. Шевчук В.О. *Державні фінанси зарубіжних країн* // *Фінанси України*. – 2002. – №2. – С. 3–12.